

ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДА ХАРКОВА (XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСНУВАННЯ

У статті розглядаються основні етапи існування вірменської громади Харкова у контексті взаємовпливу, національної і соціальної ідентичності. Етнорелігійні та соціально-культурні особливості вірмен, вимушених століттями перебувати в певній ізоляції в умовах відсутності постійного місця проживання, геноцид та міграції створили свого роду унікальну релігійну, культурну та соціальну спільність, традиції та спосіб життя, які залишаються недостатньо вивченими досі.

Ключові слова: вірменська громада, міграції, вірменська апостольська церква, Католикос всіх вірмен, вірмено-католицька церква.

В статье рассматриваются основные этапы существования армянской общины Харькова в контексте взаимовлияния, национальной и социальной идентичности. Этнорелигиозные и социально-культурные особенности армян, вынужденных столетиями находиться в некоей изоляции в условиях отсутствия постоянного местожительства, геноцид и миграции создали своего рода уникальную религиозную, культурную и социальную общность, традиции и образ жизни которой остаются недостаточно изученными до сих пор.

Ключевые слова: армянская община, миграции, армянская апостольская церковь, Католикос всех армян, армяно-католическая церковь.

The article is devoted to the main stages of the existence of the Armenian community of Kharkov, in the context of the mutual influence of the national and community identity. Ethno-religious and socio-cultural specifics of Armenians Kharkiv, forced isolation of their activity in the conditions of absence of a permanent national kin place of residence, genocide and migration have created a kind of religious, cultural and social commonalities, traditions and way of life which remain a certain feature until now. A significant place in the article is paid to the establishment of the first Armenian community in Kharkov at the end of XVII - beginning of XX century, the causes and conditions of the settlement, the practice of religious life, in the context of what is given insight into the history of the origin and development of the Armenian Church. The appearance of the first Armenian priest, complexity in the device of the first Armenian Church, especially the coexistence of Armenian Gregorians and Catholic Armenians in Kharkiv was the unique ethnic flavor, which is inherent in Slobozhanshchyna throughout its existence.

Keywords: Armenian community, migration, the Armenian Apostolic Church, Catholicos, the Armenian Catholic Church.

Постановка проблеми. В умовах розбудови й оформлення багатоконфесійної етнокультурної спільноти, що особливо актуально на теренах колишньої Слобідсько-Української (згодом Харківської) губернії, дослідження долі окремих національних меншин стає доволі актуальним. За цих обставин вірмени, які мають трьохтисячолітню історію і навіть у найскладніших умовах прагнули зберегти свою віру, етнічну та соціокультурну специфіку, займають особливе місце у дослідженнях.

До того ж науковий інтерес і певну новизну цій темі надає відсутність комплексності та системності у висвітленні питання зародження й існування на Слобожанщині окремішньої, своєрідної громади вірмен, вплив зовнішніх факторів на внутрішнє життя якої був завжди доволі незначним.

Аналіз актуальних досліджень. Праці з даної теми не є рідкістю, однак вони чітко окреслені або часовими межами [15], тематичною спрямованістю [17] або розглядають місце і роль вірменської громади лише крізь призму загальноукраїнських чи імперських процесів та подій [1; 3; 4], через що обмежені у змістовому та джерелознавчому аспектах.

Тому **метою** даної статті є дослідження основних тенденцій зародження та формування вірменської громади Харкова, а також виокремлення основних етапів і чинників, які цьому сприяли.

Серед основних завдань слід визначити такі:

- виділення факторів сприяння заселенню нашого регіону вірменами;
- виявлення специфіки релігійної організації вірменської апостольської церкви як основи тодішнього життя вірменських громад за межами їх батьківщини, зокрема і на Слобожанщині;

- виокремлення основних напрямів діяльності вірмен Слобожанщини, специфіки їх взаємовідносин як із місцевим населенням, так і у власній громаді.

Виклад основного матеріалу. З X (після прийняття Руссю християнства) і до XV століття територія сучасної України пережила декілька потужних хвиль міграції вірмен, особливо у Криму та в Галицькій Русі, де в 1364 році патріаршою грамотою католикоса всіх вірменів Месропа у Львові засновано вірменську єпархію [3, с. 21].

На Лівобережну Україну вірмени починають переселятися з кінця XVII століття (до цього в Україні вже існувало майже сімдесят вірменських громад). Це було пов'язано з активізацією зовнішньої політики Російської імперії на Півдні, передусім на Кавказі. Так, після Адріанопольського миру (1829 р.) в Російську імперію хлинула хвиля вірменських емігрантів - до 90 тис. чоловік [4, с. 297].

У Харкові перші представники вірменського народу з'явилися ще в другій половині XVII століття, однак, значне збільшення вірменського населення відбулося наприкінці XIX століття. Численні російсько-турецькі війни змушували вірмен до переселення, зокрема, вони потрапляли до Росії і як військовополонені. Добровільно приймаючи російське підданство, вони намагалися знайти свою нішу в тогочасній Росії. Не став винятком і Харків, давні торговельно-ремісничі традиції якого були доволі привабливими для вірменів. З 1866 і до всеросійського перепису 1897 року кількість вірмен збільшилася майже в 20 разів (з 24 до 468 осіб) [2].

Окремих вірменських кварталів чи поселень у місті не було. У Вірменському провулку, відомому ще з 30-х років XIX століття, проживали декілька сімей вірменів-торговців. До початку XX століття вірменська громада була порівняно невеликою, із двома діючими вірменськими церквами.

Вірменські поселенці на початку XX століття займалися випічкою і продажем хліба: у 1910 році в різних кінцях міста перебувало понад 20 булочних і пекарень, що належать вірменам, продукція яких було до вподоби місцевому населенню. Були серед них і ремісники-шевці. Наприклад, на вул. Опанасівській знаходилася пекарня Аракелова, а на Єпархіальній – Тер-Карапетянца. Відомо також про пивний заклад Зулімат'яна на вулиці Молочній [15, с. 38].

Центром життя вірменських колоній від давніх часів була своя національна церква. Вірменська апостольська церква – одна з найдавніших християнських церков, що має ряд істотних особливостей у догматиці та обряді, що відрізняють її як від візантійського православ'я, так і від римського католицизму.

Відомості, що відносяться до найдавнішого періоду історії Вірменської апостольської церкви, нечисленні. Завдяки проповідям Святого Григорія Просвітителя (302-326 рр.), який став першим Католикосом Вірменської Церкви, Вірменська апостольська церква (далі – ВАЦ) часто іменується Вірмено-григоріанською.

Традиційною історичною датою проголошення християнства як державної релігії Вірменії вважається 301 рік. Однак, дослідниця С. Тер-Нерсесян, посилаючись на дослідження 60-х років XX століття, стверджує що це сталося не раніше 314 року, що не скасовує того факту, що Вірменія першою прийняла християнство на державному рівні [17, с 85].

У XVIII-XIX століттях зміцнюються позиції ВАЦ у Росії - Москві, Санкт-Петербурзі, Новому Нахичевані (Нахичевані-на-Дону), Армавірі.

Одночасно в XVII-XVIII століттях відбувалося зростання пропагандистської активності Римської католицької церкви. ВАЦ у цілому займала різко негативну позицію по відношенню до місіонерської діяльності Риму серед вірмен. Тим не менш, у середині XVII століття одна з найбільших вірменських колоній в Європі (в Західній Україні) під потужним політичним та ідеологічним тиском була змушена прийняти католицизм. За посередництва французького уряду і папства у 1740 році, при підтримці папи Бенедикта XIV, вони утворили Вірменську католицьку церкву, яка перейшла в підпорядкування Римському престолу.

Перша Астраханська єпархія ВАЦ у Росії утворилася на початку XVIII століття (1717 р.). У 1830 році була створена Ново-Нахичеванська і Бессарабська єпархія, до якої увійшли землі Малоросії, Дону, Криму, Новоросії, Москви і Санкт-Петербурга з кафедрою спочатку в Кишиневі, а згодом у Ново-Нахичевані [14].

Порівняно з іншими християнськими громадами Російської імперії, Вірменська церква, завдяки своїй конфесійній відособленості, займала особливе становище. Конфесійні відмінності ВАЦ в імперії, де панувало православ'я візантійського зразка, знайшли відображення у вигаданій російськими церковними чиновниками назві «Вірмено-григоріанська церква». Зроблено це було для того, щоб не називати Вірменську церкву православною. В той же час «неправослав'я» ВАЦ уберегло її від долі, яка спіткала Грузинську церкву, яка, будучи єдиновірною з Російською православною церквою, була практично ліквідована, ставши частиною Російської церкви.

Перший вірменський священник з'явився в Харкові в 1870 році. У 1880-х роках була відкрита вірмено-григоріанська молитовня. Вірменський молитовний будинок знаходився на початку XX століття на вул. Дмитрівській, 24. У 1902 році був переміщений в Інструментальний провулок, у будинок № 3 приват-доцента Харківського університету Ріхтера. У флігелі цього будинку містилася квартира священника Серапіона Самуеляна Тер-Хачатуряна. У зв'язку із збільшенням кількості парафіян вірмено-григоріанського віросповідання (до 1500 чол.), у 1900 році Харківська вірмено-григоріанська колонія звернулася до Нахичевано-Бессарабської єпархії з клопотанням дозволити побудувати в Харкові церкву і вибрала із свого середовища комітет із її спорудження. До його складу увійшли Богдан Худавердов, Гукас Гукасян і Григорій Саркісов. Міська управа відхилила клопотання релігійної громади вірмен про надання ділянки для будівництва храму на Ветеринарній площі [11, арк. 1].

30 травня 1902 року комітет надіслав клопотання до Харківської міської думи про відведення під будівництво Харківського Вірмено-Григоріанського молитовного будинку пустопорожнього місця в 600 квадратних сажнів, яке перебувало на Сумській вулиці, біля Ветеринарного інституту, недалеко від кінця рейкового шляху конки, бо «місцеве вірмено-григоріанське населення, через брак коштів не може за гроші придбати землю під свій майбутній Молитовний Дім». У заяві вказувалося, що «правильний моральний розвиток міського населення можливий тільки тоді, коли його, міста, народності мають свої національні храми, можуть у своїх церквах через своїх національних пастирів релігійно-морально розвиватися». Комітет закликав міську думу надати братську допомогу для «гармонійного релігійно-морального розвитку населення Харкова взагалі та Харківської вірмено-григоріанської колонії зокрема». Незважаючи на настільки переконливе обґрунтування, клопотання було відхилене, бо «Міська Дума не знайшла можливості відвести під будівництво вірмено-григоріанського молитовного будинку ділянку землі» [10, арк. 1–2].

З 1905 року вірменська церква вже перебувала на вул. Чернишевській, будинок № 5. Її офіційна назва – Вірмено-григоріанська домашня церква [9, арк. 1–2].

Архієпископ Нерсес Худавердян (1898–1918 рр.), голова Нахичевано-Бессарабської єпархії, з листопада 1901 року затвердив Серапіона Самуеляна як парафіяльного священника Харківської Вірмено-Григоріанської колонії. Він же очолив і комітет, за клопотанням якого харківський губернатор дозволив отцю Самуеляну служити в найманому будинку Сухонєвої, на Дмитрівській вул., 24.

У 1910 році вірменська церква знову змінила адресу, переїхавши на вул. Чернишевську, 5 і розмістилася на ділянці, що належала Р. Давтянцу [11, арк. 1]. З 1912 року при церкві діяла Піклувальна рада (далі - ПР), куди входили найвідоміші на той час вірмени Харкова. Постійними членами ПР були надвірний радник Трдат Тер-Нишаніанц і статський радник Григорій Давтянц. Під час Першої світової війни ПР розгорнула активну діяльність зі збору пожертвувань та облаштування вірмен-біженців. У 1914 році при церкві була відкрита вірменська школа.

Отець Самуелян, починаючи з 1901 року, «справно виконував всі служби і церковні треби вірмено-григоріан Харківської, Курської, Орловської та Київської губернії та всіх офіцерів і нижніх чинів вірмено-григоріанського віросповідання Київського військового округу» (на початок ХХ століття останніх нараховувалося близько 300) [8, арк. 1–4].

Під час Першої світової війни ПР, на чолі зі священником Самуеляном, розгорнула активну діяльність зі збору пожертв, як для нужденних вірмен, так і для всіх біженців-вірмен, які прибували до Харкова. Робили внески й міські благодійні організації. Так, у серпні 1914 р. було внесено 1145 рублів від вірменської колонії до фонду Харківського губернського комітету зі збору пожертв для нужденних родин осіб, призваних до війська [12, арк. 90].

Окрім вірмено-григоріан у Харкові проживали і вірмено-католики. Якщо у 1879 році їх налічувалося 5 чол., то в 1897 – вже 68. Вірменська католицька церква виникла внаслідок унії Вірменської Апостольської Церкви і Римського престолу. Вірменська католицька громада Харкова своєї церкви не мала. Вона була нечисленною, до того ж вірмено-католицького єпископату в Росії не існувало, а всі католики були передані під юрисдикцію та патронат католицьких релігійних установ.

У Харкові громада вірмен-католиків діяла при римо-католицькому костелі Успіння Пречистої Діви Марії. Він був побудований 1 грудня 1891 року і розміщався на вулиці Гоголя, 37. Із 1915 року, через значну кількість біженців-вірменів, які втекли від розпочатого в Османській імперії геноциду вірменського населення, в Харківській римсько-католицькій парафії швидко збільшується кількість католиків-вірмен. У приході вони могли отримати необхідну допомогу, зокрема у притулку врятувалися від голоду діти-біженці [13].

Отже, на початку ХХ століття в Харкові було дві релігійні вірменські громади – григоріанська й католицька. З 1901 року вірмено-григоріани мали свій Молитовний Будинок або, згідно з офіційною назвою, домашню церкву. Опікунська Рада Вірмено-григоріанської церкви на початку ХХ століття була єдиною структурою в Харкові, яка взяла на себе функції з координації діяльності вірмено-григоріанської колонії та захисту її інтересів одночасно з громадою вірмен-католиків, яка надавала велику допомогу біженцям з Вірменії.

Харків слугував місцем своєрідної висилки вірменських священників із Ново-Нахичеванської та Бессарабської єпархії. Так, у 1896 році тут опинився висланий із Нахичевані вірменський священник Нішан Тер-Нашиніанц, який купив будинок у Харкові по вул. Франківській, 8 і займався його перебудовою. Про якусь його діяльність, як духовного отця, невідомо. У 1904 році на три роки до Харкова були вислані в адміністративному порядку священники з Моздока Хорен Тер-Давтян Шаїнянц і Акоп Геворкян Хаяванкян. Вони зупинилися в готелі «Ліон» і просили харківського губернатора виділити їм засоби для проживання. З невідомої причини вони вибули з Харкова ще до прийняття рішення [5, арк. 1–3].

Також місто було певним транзитним пунктом для вірмен Нахичеванського повіту Єреванської губернії, які задля жебракування, а нерідко й задля крадіжки, отримували плакатні паспорти у місцевого казначейства. Переміщаючись у найглибші регіони Росії, вони, переховуючись, купляли паспорти перського уряду, за якими довгі роки, отримуючи змінні паспорти від місцевих губернаторів, на правах так званих іноземців, незаконно проживали на території Російської імперії. Тому час від часу єреванський військовий губернатор надсилав харківському губернатору офіційний перелік усіх вірмен, які повинні були прибути на тимчасове проживання до Харківської губернії на один рік. Їх, зазвичай, було не більше півдесятка. Такий самий перелік перських підданих не перевищував 50–60 осіб [6, арк. 1–4].

Однак такі заходи не завжди вберігали місцеву громаду, навіть і вірменську, від незаконних дій їх побратимів. Останні, займаючись збором пожертв та продажем дрібного церковного приладдя, або писали доноси на своїх конкурентів грецького чи циганського

походження, або самі обвинувачувалися чесними ремісниками вірменського ж походження у шахрайських діях по відношенню до останніх [6, арк. 1–6; 7, арк. 1–4].

Отже, вірменська громада нашого регіону в означений період хоча й нечисленна та через низку причин доволі закрита, мала власну етнорелігійну специфіку на теренах тодішньої Російської імперії, зокрема й нашого регіону. Відсутність постійної, прихильної до них батьківщини, необхідність постійної міграції, геноцид та важкі умови виживання зробили її доволі закритою окремішністю людей, яким вдалося зберегти більшість своїх обрядів, вірувань, традиційних уявлень та релігійних канонів. Однак, ціла низка питань (заселення ними Слобожанщини, система освіти, синкретизм нових та старих релігійних установ та світобачення в цілому) залишають значний масив для подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905): Ист. монография: В 2 т. – Репринтное издание / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков, 1993. – Т. 2. – 982 с.*
2. *Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 47. – СПб., 1904.*
3. Гаюк І.Я. *Вірменська церква в Україні / І. Я. Гаюк. – Львів, 2002. – 355 с.*
4. Грушевський М.С. *Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. – Т. 4. / М. С. Грушевський. – К., 1993. – 538 с.*
5. ДАХО. – Ф. 3, оп. 166, од. зб. 267. – 4 арк.
6. ДАХО. – Ф. 3, оп. 212, од. зб. 495. – 6 арк.
7. ДАХО. – Ф. 3, оп. 216, од. зб. 124. – 4 арк.
8. ДАХО. – Ф. 4, оп. 1, од. зб. 2851. – 4 арк.
9. ДАХО. – Ф. 4, оп. 137, од. зб. 367. – 2 арк.
10. ДАХО. – Ф. 4, оп. 145, од. зб. 698. – 2 арк.
11. ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, од. зб. 7688. – 1 арк.
12. ДАХО. – Ф. 313, оп. 1, од. зб. 1. – 90 арк.
13. *История Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии. Первая мировая война 1914–1916 годы. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://slovosnami.narod.ru/history/War1914_1916.htm].*
14. Ованесян С. Н. *Армянская апостольская церковь. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article071638.html>].*
15. Оноприенко Т. *Из истории харьковских армян / Т. Оноприенко // Кеворкян К. Э. Первая столица. – Х., 2007. – 414 с.*
16. Тер-Нерсесян С. *Армения. Быт, религия, культура / С. Тер-Нерсесян. – М., 2007. – 188 с.*
17. Циозда А. *Благодійна діяльність в католицькій громаді Харкова в ХІХ - початку ХХ ст. / А. Циозда // Харків-багатонаціональний: Зб. наук. праць. – Харків, 2007. – С. 160 – 165.*